

*****

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ ТА ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

*****

УДК 340.14

О. М. Балинська

кандидат юридичних наук, доцент
Львівський державний університет внутрішніх справ

НОМО SEMIOTICUS ЯК ОСНОВНИЙ СУБ'ЄКТ СТВОРЕННЯ ЗНАКІВ СОЦІОНОРМАТИВНОГО ПРОСТОРУ

У статті розглянуто поняття *"homo semioticus"* (людина як семіотична (символічна, знакова) істота) у контексті права з урахуванням людини як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси.

Ключові слова: людина семіотична (*homo semioticus*), соціонормативний простір, суб'єкт створення знаків.

Про людину як семіотичну (символічну, знакову) істоту говорять чимало, застосовуючи при цьому поняття *"homo semioticus"*. Причому всі наявні підходи стосуються характеристик, що властиві людині як мислячій і мовній істоті.

Підставою виникнення в людини таких властивостей, що дають змогу формулювати знаки, науковці одноголосно називають здатність абстрактно мислити, виокремлювати знаки й символи, а також оперувати ними, що вирізняє її з-поміж усього суцього. Широкий інтерес до цієї сфери викликаний частково тим, що знакові процеси вищого рівня мають важливе значення для розуміння людини та її дій на основі мови.

Про визначальність мови в пізнанні людини говорили ще з античних часів: наприклад, Сократ, для якого людина була цілим універсумом і який першим акцентував увагу на людині як предметі визнання й дослідження, доводив, що тільки в безпосередньому спілкуванні з людиною можна наблизитися до її витлумачення [4, с. 424]. Не зупиняючись на тих підходах до вивчення людини, які не акцентують на її мисленнєвих чи мовленнєвих спроможностях, згадаємо тут ще позиції, наприклад, Р. Декарта, який вважав, що людину завдяки душі відрізняють дві суттєві ознаки – здатність осмислено користуватися мовою та універсальний характер діяльності; Б. Спінози, який вбачав сутність людини у двох модусах єдиної субстанції – модусі мислення (дух, душа) і модусі протяжності (тіло); М. Шелера, який намагався осмислити основні напрями та закони біологічно-

го, психічного, історико-духовного й соціального розвитку людини, що досі залишаються не вирішеними. Однак найбільше уваги вивченню людини через її мовлення як феномен означування об'єктивної реальності й виведення абстрактних вербальних понять все-таки приділяли науковці ХХ і ХХІ ст.

Розглянемо цей тип людини в контексті права з урахуванням людини як основного суб'єкта створення знаків соціокультурного простору, бо жодний інший живий організм не здатний на такі розумові процеси. Тільки людина є джерелом виникнення знаків через надання певних значень навколишнім феноменам (речам, фактам, діям, подіям, явищам тощо), роблячи їх таким чином означуваними; а також ініціатором створення вербальних означників для передачі знань і досвіду собі подібним.

Р. Фрумкіна зазначає: "Якщо ми замислимось над тим, наскільки різноманітні відносини мови й культури, то зрозуміємо, що наука про мову – важлива складова науки про людину як про мислячу істоту" [9, с. 87]. Навіть якщо ми думаємо "без слів", то тільки після того, як уже оволоділи цими словами. І розповісти, про що саме ми думаємо і як, ми можемо тільки за допомогою слів. Усе, що культурно значуще, виражене в мові [9, с. 88]. Як правило, це відбувається тому, що ми думаємо про чужу культуру термінами власної культури і, відповідно, про чужу мову – категоріями рідної мови, але деякі поняття чи відношення можуть бути несуттєвими для цієї культури. Тому іноді в деяких мовах немає ідентичних відповідників певних понять.

В. Гумбольдт також вважав мову своєрідним “проміжним світом” між людьми та об’єктивним світом навколо них. Він, зокрема, писав: “Кожна мова описує оточення народу, якому вона належить, коло, за межі якого можна вийти лише в тому випадку, якщо вступаєш в інше коло” [1, с. 36]. Ідеї В. Гумбольдта розвинули Л. Вітгенштейн, Л. Вайсгербер, Й. Трір, П. Хартман, Е. Касіер. Вони вважали, що поняття – це не відображення об’єктивної дійсності, а продукти символічного пізнання, тобто пізнання, зумовленого словесними знаками, символами. Мова визначає мислення, перетворює навколишній світ на ідеї, “вербалізує” їх.

Найповніший виклад і завершений вигляд надав підходів до людини як семіотичної тварини уже попередньо згадуваний німецький філософ кінця XIX – початку XX ст. Е. Касіер, який відстоював думку, що вся культура базується на символічній активності людини. “Людина, – писав він, – живе відтепер не тільки у фізичному, а й у символічному універсумі. Мова, міф, мистецтво, релігія – частини цього універсуму, ті різні нитки, з яких сплітається символічна мережа, складна тканина людського досвіду. Весь людський прогрес у мисленні та досвіді стоншує й одночасно зміцнює цю мережу. Людина вже не протистоїть реальності безпосередньо, вона не стикається з нею віч-на-віч. Фізична реальність ніби віддаляється в міру того, як зростає символічна активність людини” [3, с. 148]. Е. Касіер першим демонструє людину як *animal symbolicum* – “тварину, яка утворює символи”, людину, на яку можна дивитись крізь створену нею культуру (мову, міфи, релігію, мистецтво, науку, історію). Вивчаючи людину як істоту, що розвиває себе, ми виділяємо насамперед, здавалося б, звичайні речі, що виникли давно, наприклад, мову, яку здебільшого пов’язують із розумом, абстрактною думкою. Історичний розвиток людини відбувається у зв’язку зі зміною зовнішніх чинників, ускладнення реальності ускладнює її відтворення в мові, а отже, і механізм мислення тими категоріями, що відтворюють її вербально. Е. Касіер доходить висновку, що відмінність людини від інших біологічних видів полягає в тому, що вона здатна символічно мислити, тобто створювати символи для певних образів зі світу реальності й абстрактності, забезпечуючи тим самим більш об’єктивне значення та можливість об’єктивного сприйняття їх іншими людьми. Символічні системи людей значно спрощують їхню взаємодію як виду, що й вирізняє їх з-поміж інших тварин. Здатність людини мислити символічно ставить її на вищий щабель розвитку у тваринному світі, забезпечуючи можливість розвитку культури й цивілізації.

Сучасні філософсько-енциклопедичні видання акумулювали лінгвістичні дослі-

дження й подають мову як систему репрезентації. Зокрема, у статті “мова” постмодерністи зазначають, що це: лінгвістично детермінований обмін (К. Леві-Строс), дискурс (М. Гайдегер), символічний текст або ланцюг реакцій (Ц. Тодоров), метафоричний імпульс (Ф. Ніцше), можливість для приховування й виявлення сутностей (Ж. Деріда), сорит (купа, безліч. – О.Б.) поверхових ознак (Ж. Дельоз), посилення (Р. Якобсон), пароль логіки окультурення (П. Бурдьє), трансцендентність, властива прескриптивній (наказовій, спонукальній, волютативній. – О.Б.) грі (Ж. Ліотар), природжена спроможність (А. Хомський), пастіш (пародія. – О.Б.) (Ф. Джеймсон), локаційні акти (Дж. Остін), організоване поле відсутності (М. Фуко), карнавальний діалогізм або голос (М. Бахтін) тощо [2, с. 267–268]. І на узагальнення всього наведемо вислів Дж. Марголіса: “Мова як парадигма людських можливостей та *sine qua non* (необхідна умова, те, без чого неможливо. – О.Б.) усієї актуальної праці та поведінки, накопичених як людська культура, уможливорює пов’язані контекстом проєкції постійних структурних закономірностей (рельєвно розширених або розширено систематизованих), що прагнуть до повної влади, якої вони не можуть забезпечити емпірично” [цит. за: 2, с. 267].

О. Леонтьєв вважав, що “мова є системою орієнтирів, необхідних для діяльності в цьому речовому і соціальному, одним словом – предметному, світі. ... Щоб мова могла слугувати засобом спілкування, вона повинна передбачати єдине розуміння реальності. І навпаки: єдність розуміння реальності і єдність та узгодженість дій у ній мають своєю передумовою можливість адекватного спілкування” [5, с. 272].

Про важливість оволодіння людиною знаками та знаковими системами говорить також російський семіотик, який тепер живе в Ізраїлі, А. Соломонік. На його думку, саме знаки та знакові системи відповідають за три найцінніші компоненти, без яких процес розвитку світу й людства не міг би відбутися: 1) знаки забезпечують міжособистісну комунікацію; 2) вони є результатом проєкції того, що вже існує, на те, чого ще немає (моделюють майбутнє); 3) передають накопичений досвід предків наступним поколінням (забезпечують поступальність культури) [8, с. 124]. Право в цій мережі знаків і знакових систем, на нашу думку, є результатом попереднього обмірковування людиною способів співжиття з оточенням, вироблення схеми його впорядкування та постійного регулювання за допомогою окремої знакової системи норм, а також планування подальшого збереження встановленого порядку. Тобто людина в загальновідомій тріаді “природа – культура – цивілізація” абстрагується від своїх природних начал, формує певну культуру існування

та вдосконалює цивілізаційну надбудову свого існування.

На думку В. Розіна та Ф. Мінюшева, сучасні семіотичні дослідження дають змогу стверджувати, що в історії людини вижили тільки ті особи, які змогли виробити в себе так звану "парадоксальну поведінку", так би мовити нестандартний підхід, базований на аналізі й зіставленні багатьох аналогічних випадків з власного досвіду. Ці дослідники пояснюють походження свідомості, а отже, і появу в людини здатності до штучного (розумного) відбору зі свого досвіду взаємодії з природою та людським оточенням тільки того, що її захищає, рятує тощо [6, с. 16; 7, с. 146]. Тобто досвід, вважається, допомагає досліджувати символічну організацію культури, трансформацію стимулів у внутрішні концепти, а останні – у знаки й символи; але при цьому досвід тільки тоді переходить у сферу загальної культури, коли він осмислений, означений, представлений і нормований у семіотичному полі [6, с. 12].

Т. Черніговська пояснює здатність людини до знаковості на підставі біо-, психота нейросеміотики, зокрема пояснюючи можливість створювати знакові системи завдяки асиметрії головного мозку [11]. На її думку, семіотика – це інструмент, який дає можливість вести діалог з "іншим", інтерпретувати різні культури й навіть поведінку представників інших біологічних видів. Знання семіотичних законів і вміння ними користуватися – ключ до розуміння "інших світів". І в цьому контексті Т. Черніговська визнає пріоритетною природничо-наукову парадигму російського дослідника й мислителя О. Ухтомського про домінанту та хронотоп, що радикально зміщує орієнтири з біхевіористських схем ХХ ст. до когнітивістських ХІХ ст. [11, с. 134]. Треба віддати належне Т. Черніговській, бо вона в дослідженні матеріального субстрату мови та свідомості здійснила досить детальний аналіз: починаючи від праць східних і європейських мислителів, що були датовані двома тисячоліттями до нашої ери та свідчили про докладні знання анатомії людського мозку; включаючи середньовічні підручники з нейроанатомії та фізіології, в яких описано більш складні функції мозку – пам'ять та емоції, а також дослідження Ф.Дж. Галля (поч. ХІХ ст.), який власне й започаткував так звані карти локалізації психічних здатностей ("мозкові центри"), що дало поштовх до розмежування мови як системи та мовлення як конкретного часово-просторового процесу; і аж до другої половини ХІХ ст., коли було відкрито зони в лівій півкулі головного мозку, пов'язані відповідно з породженням і сприйняттям мовлення, як і всі вищі функції людини. Усе це дало підстави набагато пізніше зробити відкриття про функціональну асиметрію з

особливими характеристиками правої та лівої півкулі мозку людини (за це Р. Сперрі була присуджена Нобелівська премія). Саме двопівкульна мозкова організація, здатність до подвійного кодування й декодування, здійснення автоматизованих і довільних мовленнєвих процедур, що співвідносяться відповідно з правопівкульним та лівопівкульним мозковим забезпеченням, дало людині беззаперечні когнітивні й адаптаційні переваги перед іншими видами [11, с. 135–136]. Загальну семіотичну характеристику в цьому контексті, на думку Т. Черніговської, здійснив Р. Якобсон, який довів функціональну спеціалізацію півкулі мозку як семіотичних полюсів. Абстрагуючись від його досліджень, Т. Черніговська доводить, що відмінність у здатності продукувати та сприймати знакові системи в різних людей залежить від генетичних чинників і середовища, статевого диморфізму (функції, що мають назву раціональних, виконуються головним чином лівою півкулею, а розпізнавання образів, знаків, ієрогліфів, здатність сприймати геометричні фігури, позасловесне спілкування – правою півкулею, які в чоловіків і жінок розвинені по-різному. – *О.Б.*), різної швидкості дозрівання, швидкості перебігу нервових процесів [11, с. 150]. Може, саме тому для вирішення найбільш важливих проблем, у тому числі у сфері правовідносин, створюють комісії (групи, команди тощо), до складу яких входять представники різних статей, рас, культур тощо, що забезпечує різнополюсність розгляду досліджуваної проблеми. Прикладом такого поліфункціонального підходу, зокрема в праві, можна вважати норми міжнародного права, які вирізняються найвищим рівнем уніфікації соціальних потреб сучасної людини, урахуванням максимальної можливої варіативності правових випадків, задоволенням пріоритетних інтенцій особи й спільноти.

Як бачимо, однією з найавторитетніших сучасних концепцій культуро- і антропогенезу в сучасній філософії є семіотична модель, яка розглядає культуру (і право як її значущу частину) як особливу знаково-символічну реальність, серцевину якої становить мова. Мова виступає універсальним посередником між людиною й світом, де елементи мови (знаки) одночасно позначають, тобто наділяють значенням, і замінюють реальні об'єкти та процеси. Людина при цьому сприймає дійсність тільки в тих її смислових характеристиках, які задані мовою, а мова тим самим визначає межі та властивості як самої дійсності, так і людини. Мова, що традиційно розглядається як засіб спілкування й комунікації, у межах семіотичної та структуралістської моделей перетворюється на справжнього творця культури й удосконаленої моделі самої людини.

Найбільш вдало систематизував основні принципи конструювання та використання людиною різноманітних знаків і шифрів американський дослідник канадського походження М. Холл у своїй праці [10]. Він згрупував усі знаки, винайдені людиною, у сім категорій: букви, картини (зображення), притчі (алегорії), цифри, ноти, довільний шифр (ієрогліфічний, змішаний) і коди (наприклад, телеграфний) [10, с. 834–848]. Звичайно, право в цій системі належатиме до першого типу знаків, адже передається за допомогою літер, хоча водночас не можемо заперечувати, що первісні соціальні норми передавалися й іншими способами, скажімо, через наскельні малюнки, усно у формі алегоричних оповідей тощо.

Висновки. Цивілізаційний чи культурний статус людини як творця знаків і знакових систем визначається рівнем розвитку її мислення. Тобто рівень розвитку права як репрезентатора суспільних відносин свідчить про здатність людини бачити й визначати значущість суспільних явищ, а також моделювати способи їх узгодження та впорядкування. Іншими словами, людина змогла передати закони Всесвіту за допомогою доступних для сприйняття символів і знаків; право також стало однією зі знакових систем, у якій використано символізм як "ідеальний метод збереження трансцендентального знання" (за М. Холлом [10, с. 47]).

На доповнення до описаного вище традиційного розгляду людини семіотичної в одному ракурсі – як творця знаків, ми вважаємо, що аналіз *homo semioticus* має передбачати ще одне розуміння людини. Цей другий підхід відображає людину саму по собі як знакову одиницю соціокультурного простору, без неї не існуватиме соціум, не відбуватимуться соціальні відносини, не формуватиметься культура, що із часом не переростатиме в певну форму цивілізації, тощо. Тобто тут уже сама людина – це основний символ, знак новітнього світу (маємо на увазі не новітній час розвитку історії людства, а весь період існування та вдосконалення людини). Такий аспект також

потребує додаткового вивчення у сфері творення й функціонування права.

Список використаної літератури

1. Гумбольдт В. Избранные труды по общему языкознанию / В. Гумбольдт. – М. : Прогресс, 1984. – 196 с.
2. Энциклопедия постмодернизма / за ред. Ч. Винквіста та В. Тейлора. – К. : Основи, 2003. – 503 с.
3. Кассирер Э. Опыт о человеке. Введение в философию культуры / Э. Кассирер // Проблема человека в западной философии. – М. : Прогресс, 1988. – 552 с.
4. Краткая философская энциклопедия. – М. : Прогресс : Энциклопедия, 1994. – 576 с.
5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики : учебник для студ. вузов / А.А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 288 с.
6. Минюшев Ф.И. Социальная антропология : учеб. пособ. / Ф.И. Минюшев. – М. : Академический проект : Мир, 2004. – 288 с.
7. Розин В. Семиотические исследования / В. Розин. – М. : ПЕР СИ; СПб. : Университетская книга, 2001. – 256 с.
8. Соломоник А. Семиотика и теория познания / А. Соломоник. – М. : ЛИБРОКОМ, 2012. – 192 с.
9. Фрумкина Р.М. Психолингвистика / Р.М. Фрумкина. – М. : Академия, 2003. – 316 с.
10. Холл М.П. Энциклопедическое изложение масонской, герметической, каббалистической и розенкрейцеровской символической философии / М.П. Холл ; [пер. с англ. С. Целищева]. – М. : Эксмо ; СПб. : Мидгард, 2007. – 1008 с.
11. Черниговская Т.В. Асимметрия мозга и знаковых систем: что мы узнали к 2008 году о *homo semioticus* [Электронный ресурс] / Т.В. Черниговская // Программа "Семиотика и теория коммуникации". – Режим доступа: <http://tmp.iphil.ru/semiotic/publikacii/t-v-chernigovskaya-assimetriya-mozga-i-znakovyh-sistem-cto-my-uznali-k-2008-godu-o-homo-semioticus/view>.

Стаття надійшла до редакції 18.12.2012.

Балинская О.М. Homo semioticus как основной субъект создания знаков соционормативного пространства

В статье рассматривается понятие "homo semioticus" (человек как семиотическое (символическое, знаковое) существо) в контексте права с учетом человека как основного субъекта создания знаков социокультурного пространства, потому что ни один другой живой организм не способен осуществлять такие мыслительные процессы.

Ключевые слова: человек семиотический (*homo semioticus*), соционормативное пространство, субъект создания знаков.

Balins'ka O. Homo semioticus as the main subject creation of socially space

The paper considers "homo semioticus" (man as semiotic (symbolic sign) being) in the context of human rights, taking into account both the main subject of a social and cultural space of signs, because no other living organism is not able to carry out such thought processes.

Key words: human semiotic (*homo semioticus*), Socionormative space, the subject of creating characters.